

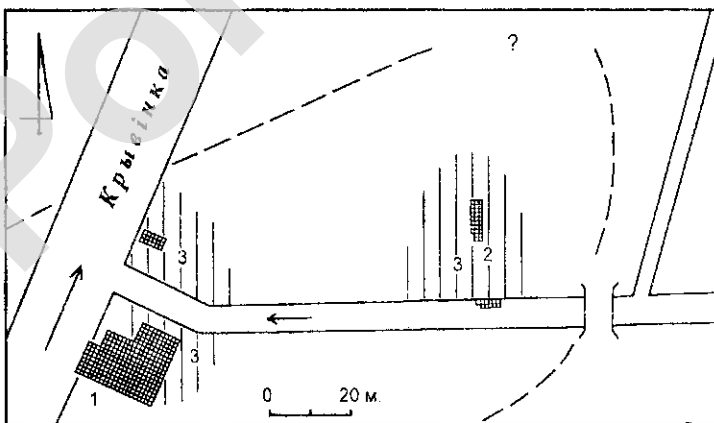
2. Чарняўскі, Макс.М. Касцяныя і рагавыя вырабы на паселішчах Крывінскага тарфяніку (неаліт – бронзавы век) / Макс. М. Чарняўскі. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 152 с.
3. Зайкоўскі, Э.М. Паселішча на Крывінскім тарфяніку / Э.М. Зайкоўскі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1980. – № 1. – С. 29.
4. Зайкоўскі Э.М. Новае паселішча паўночнабеларускай культуры / Э.М. Зайкоўскі // Весті АН БССР. Сер. грамадз. навук. – 1982. – № 5. – С. 82 – 88.
5. Чарняўскі, Макс.М. Першыя вынікі даследавання тарфяніковай стаянкі Асавец 7 / Макс.М. Чарняўскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2003. – № 6. – С. 70 – 84;
6. Чернявский, Макс.М. Асавец 7 – новое поселение Кривинского торфяника / Макс.М. Чарняўскі // Человек. Адаптация. Культура. – М., 2008. – С. 374 – 388.
7. Калечиц, Е.Г. Памятники каменного и бронзового веков восточной Белоруссии / Е.Г. Калечиц. – Минск: Наука и техника, 1987. – 158 с.

**КЕРАМІКА УСВЯЦКАЙ КУЛЬТУРЫ:
НАБЫТКІ АПОШНІХ ПАЛЯВЫХ СЕЗОНАЎ**

*канд. гіст. навук, дац. Міх.М. ЧАРНЯЎСКІ
(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)*

Неалітычная эпоха на паўначы Беларусі прадстаўлена трыма асноўнымі археалагічнымі культурамі – нарвенскай (ранні неаліт), усвяцкай (сярэдні неаліт) і ранняй фазай паўночнабеларускай (позні неаліт). Амаль 2000 фрагментаў керамікі усвяцкай культуры, атрыманых у 2002 – 2007 гады на паселішчы Асавец 2 Бешанковіцкага р-на, паходзяць пераважна ад гарычкоў. Гэта былі вастрадонныя пасудзіны шлемападобнай або паўсферычнай формы з гладкімі сценкамі з дабаўкамі тоўчаных ракавін, арнаментаванымі пераважна насечкамі. У аздабленні керамікі прысутнічаюць стылізаваныя выяўленчыя матывы, якія адлюстроўваюць вераванні тагачаснага чалавека – качкі, змеі, яйкі, знакі воднай стыхіі.

Неалітычная эпоха на паўначы Беларусі прадстаўлена трыма асноўнымі археалагічнымі культурамі – нарвенскай (ранні неаліт, 4-е тыс. да н.э.), усвяцкай (сярэдні неаліт, першая палова III тыс. да н.э.) і паўночнабеларускай (позні неаліт, ад сярэдзіны 3-га тыс. да н.э.), якая працягвала сваё існаванне ў бронзавым веку. І кожная з іх вылучаецца найперш адметнасцю і цэпаўторнасцю керамічных комплексаў – тэхналогіяй вырабу, формамі посуду, стылямі яго арнаментаванасці. У гэтым сэнсе выдатнае месца займае кераміка усвяцкай культуры, калекцыя якой істотна папоўнілася раскопкамі апошніх гадоў (2002 – 2007) на стаянцы Асавец 2 каля аднаназоўнай вёскі Бешанковіцкага р-на (мал. 2). Гэты помнік уваходзіць у комплекс паселішчаў неаліту – бронзавога веку Крывінскага тарфяніку на мяжы Бешанковіччыны і Сенненшчыны [1].

Мал. 1. Тарфяніковая стаянка Асавец 2:

1 – асноўны раскоп; 2 – раскоп 2002 – 2007 гг.;
3 – выяўленая канцэнтрацыя матэрыялаў усвяцкай культуры; 4 – межы помніка

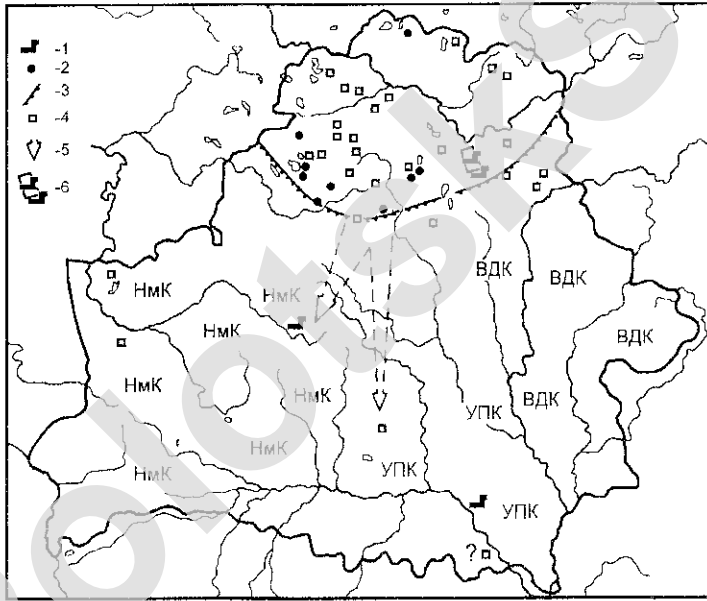
Археалагічныя помнікі, перакрытыя торфам, захоўваюць мноства артэфактаў, асабліва арганічных, якія залягаюць у непарушанай тысячাগоддзямі стратыграфіі. Гэта вымагае няспешнай і вельмі акуратнай разборкі культурнага пласта на малых плошчах, у якой выключаецца прымяненне рыдлёвак. Так, за

адзначаныя вышэй гады ў Асаўцы 2 ускрыты 27 кв. м, аднак атрымана больш 7000 знаходак з керамікі, каменя, косткі, рогу, дрэва і нават з бурштыну, не ўлічваючы шматлікіх драўнінных рэшткаў.

У пласце таўшчыняй 0,80 – 1,00 м верхнюю палову займалі артэфекты паўночнабеларускай культуры, а з узроўню 0,60 м і да мацерыка залягалі выключна матэрыялы культуры ўсвяткай, і сярод іх 1839 фрагментаў керамікі. Але спачатку крыху інфармацыі пра гэту культуру на Беларускім Паазер'і...

Даследуючы матэрыялы К.М. Палікарповіча, П.А. Прыбыткіна і Я.Г. Краскоўскай з раскопак стаянак Крывіна 1 і 2 на Крывінскім тарфяніку каля вёс. Галоўск Сенненскага р-на, а таксама з уласных раскопак Асаўца 2 аўтар у самым пачатку звярнуў увагу на своеасаблівасць керамікі з надмацерыковых пластоў названых паселішчаў. Гэта дало магчымасць вылучыць кераміку «тыпу ніжняга пласта Крывіны», адносячы яе да другога, сярэднеэалітычнага, або позняга этапа нарвенскай культуры ў яе крывінскім варыянце [2, с. 10, 11; 1, с. 96]. Пры гэтым адзначалася [1, с. 96] яе падабенства да сярэднеэалітычных матэрыялаў з паўднёвай Пскоўшчыны, на падставе якіх А.М. Мікляеў вылучыў усвяткую культуру [3, с. 9 – 11, 21]. Апошнія даследаванні стаянак Крывінскага тарфяніку, выяўленне ў Паазер'і тыповых старажытнасцяў нарвенскай культуры паказалі, што кераміку тыпу «ніжняга пласта Крывіны», як і суправаджаючыя прылады працы, таксама мэтазгодна залічаць да ўсвяткай культуры.

Кераміка ўсвяткай культуры з паселішча паўднёвай Пскоўшчыны Усвяты 4 прадстаўлена фрагментамі вастроннага посуду з гладкімі сценамі, у якіх прысутнічаюць дамешкі тоўчаных ракавін і якія фармаваліся з стужак тарцовым прылепам; посуд арнаментаваны пераважна насечкамі і грабеньчатымі адбіткамі [4, с. 19]. Да гэтай культуры адносіцца і большасць сярэднеэалітычных помнікаў Паўночнай Беларусі (мал. 2).

Мал. 2. Этнакультурная сітуацыя на поўначы Беларусі ў сярэднеэалітычны час:
1 – выявы качак на кераміцы; 2 – помнікі культуры грабеньчата-ямкавай керамікі;
3 – паўднёвая мяжа ўсвяткай культуры; 4 – тапонімы з каранем «всера»;
5 – кірункі ўплываў усвяткай культуры; 6 – Крывінскі мікрарэгіён;

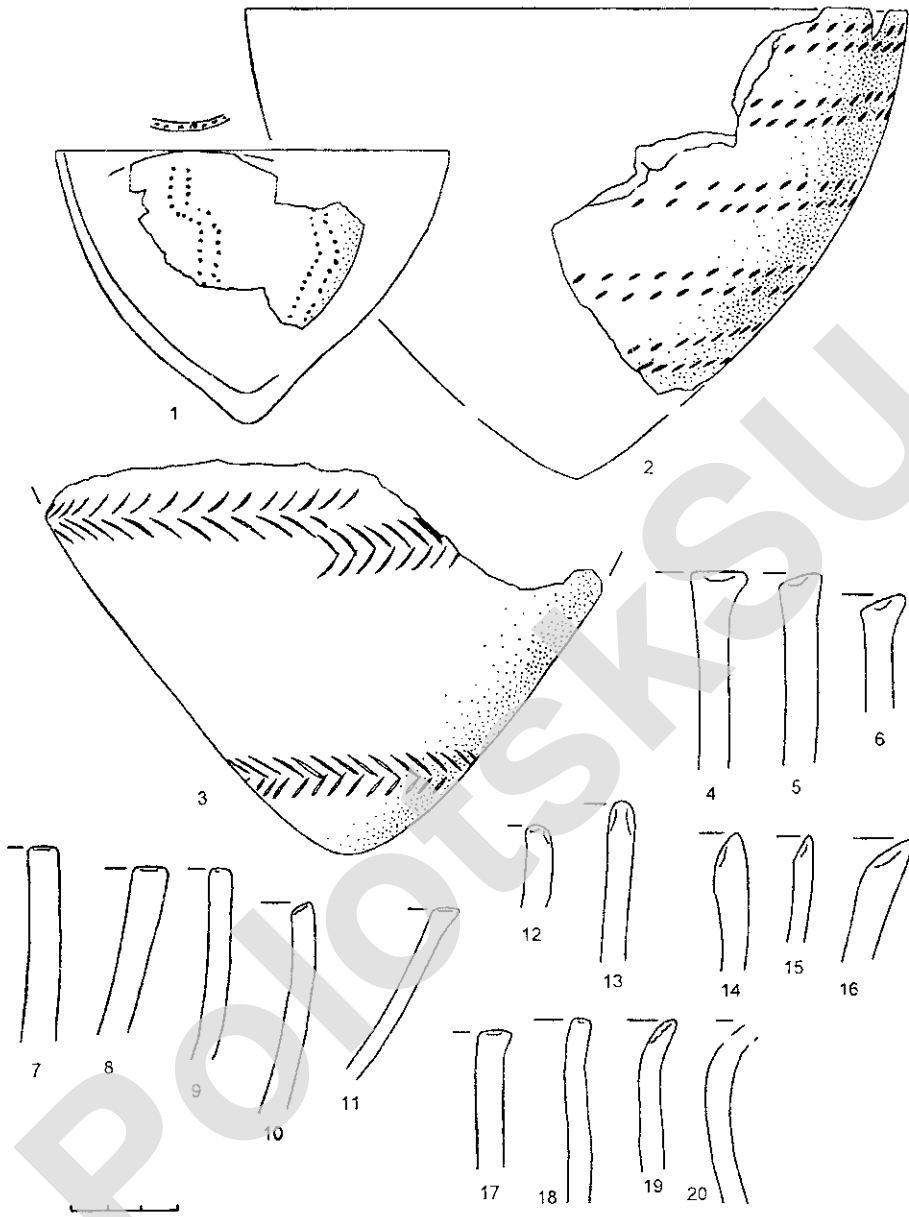
НМК – нёманская культура; УПК – усходнепалеская культура; ВДК – верхнедняпроўская культура

Амаль 2000 фрагментаў усвяткай керамікі, атрыманых у 2002 – 2007 гадах пры раскопках паўночнай часткі Асаўца 2, паходзяць пераважна ад гаршчкоў і, значна радзей, місак.

Форма гаршчкоў цалкам пакуль што не рэканструявана, за выключэннем малых экзэмпляраў (мал. 3). Па наяўных абломках гэта былі вастронныя даволі танкасценныя пасудзіны шлемпадобнай або паўсферычнай формы з цыліндрычнай верхняй часткай, плаўна пераходзячай у частку прыдонную. Дны ў асявым сячэнні звычайна мелі 90° і больш. Іх заканчэнні часта прыкружлена затупляліся. Малыя гаршчкі і міскі звычайна капіявалі большыя ўзоры.

Горлы посуду былі шырока адкрытыя, яго вышняя напэўна была роўнай шырыні або не нашмат яе перавышала. Пра гэта сведчаць захаваныя фрагменты, а таксама адносна вялікая, у параўнанні з бакавінкамі, колькасць абломкаў венцаў. Венцы посуду былі прамымі або ледзь прыгнутымі, у некаторых выпадках злёгка адгіналіся (мал. 3, 4). Вельмі характэрным было афармленне іх краю (мал. 3, 4). Гаршчкі ўсвяткага тыпу на Асаўцы 2 звычайна маюць патоўшчаны край (брыж) з плоскім, у большасці скошаным

унутр зрэзам. Патаўшчэнне часам фармавалася з дапамогай наклепенага глінянага жгуціка. Такая форма краю венца надавала дадатковай трываласці верхняй частцы пасудзіны. Праўда, сустракаюцца венцы з такім жа плоскім зрэзам, але без патаўшчэння. Маюцца і экземпляры плаўна патончаныя ад сярэдзіны.

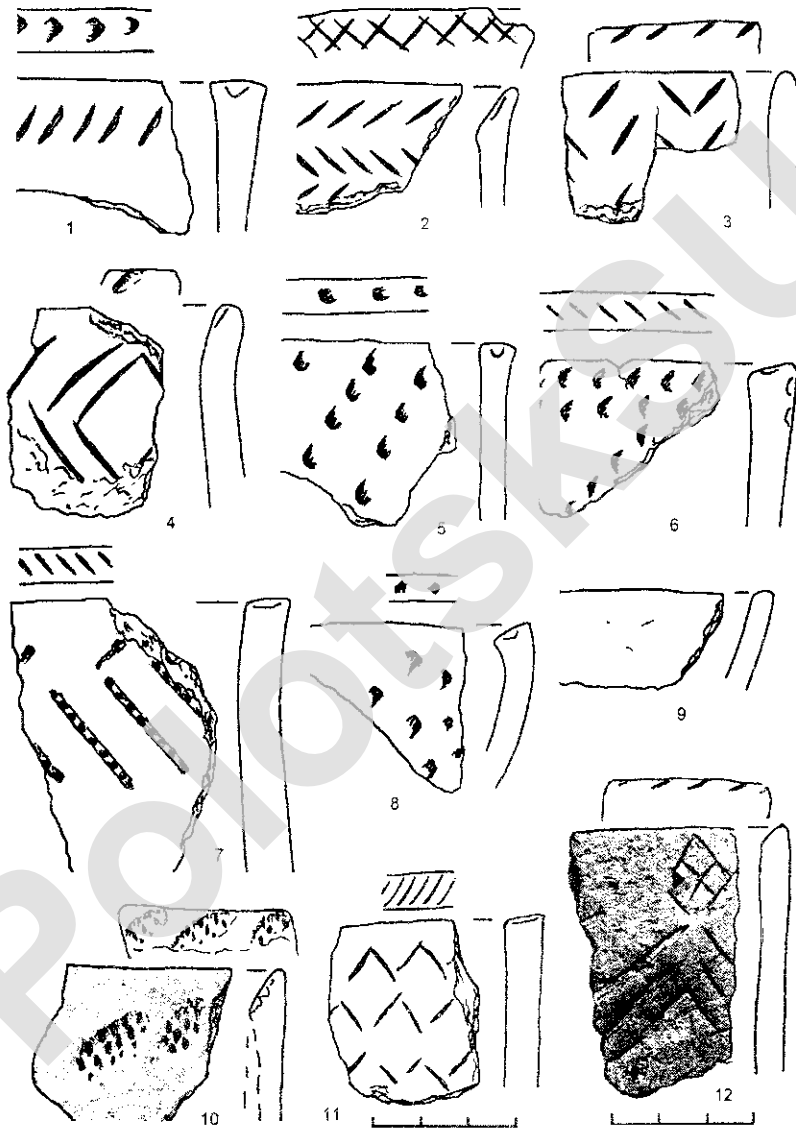
Мал. 3. Асавец 2. Формы посуду (1 – 3) і венцаў (4 – 20)

У глінянае фармовачнае цеста дабаўляліся дробна тоўчаныя ракавіны, нярэдка ў вялікай колькасці, і нейкая дробная арганіка, выгаючая пры абпале. У выніку чарапкі лёгкія і порыстыя, а калі мокрая, то вельмі крохкія, распадаюцца на драбнейшыя фрагменты. У свежым разломе сценкі заўважаецца шчыльная мікрапласцінчатая структура, арыентаваная ўздоўж паверхняў, так жа арыентаваны і лусачкі тоўчаных ракавін. Унутры разлома маецца цямнейшы шэра-шызы прапластак, што сведчыць пра недастатковае прапальванне керамікі. Дарэчы, гэта прывяло, ва ўмовах працяглага залягання чарапкоў у моцна вільготным асяроддзі, да страты абпалу і фактычнага звароту керамікі ў стан прэсаванай гліны.

Гаршчкі ляпіліся з даволі стандартных гліняных стужак шырынёй 5 – 7 см спосабам тарцовага прылепу «у паз». Некаторыя знойдзеныя чарапкі рассленыя на дзве палавінкі. Мяркуючы па гэтым, спачатку скопчаўся гліняны валік, які затым пляскаўся (раскочваўся?) у тонкую стужку. Потым яна згіналася па доўгай восі ўдвая. Такім манерам з аднаго краю стужкі ўтвараўся паз, з супрацьлеглага – патончаны кант, што і неабходна было пры тэхніцы тарцовага прылепу. Стыкі стужак замазваліся глінай, а паверхні сценак раўняліся выстукваннем з абодвух бакоў з дапамогай «малаточка і кавадлачка». Пры

гэтым «кавадлачкам» мог быць пляскаты камень, а «малаточкам» – дошчачка, на якую часам намотвалі шнурок. У апошнім выпадку на паверхні сценкі заставаліся яго паралельныя адбіткі. Здзіўляе, як старажытныя «гаршчкалены» маглі «выстукваць» такія роўныя сценкі нават у вялікіх пасудзін. Праўда, А.М. Мікляеў лічыў, што такім чынам выроўніваліся самі стужкі [4, с. 10]. У выніку выстуквання абедзьве паверхні посуду атрымліваліся вельмі гладкімі, а знешняя, магчыма, часам дадаткова глянцавалася або націралася цёртым вугалем, ад чаго атрымліваўся характэрны цёмна-шэры глянec.

Любая кераміка пры доўгім захоўванні ў торфе набывае шэрае адценне. Не з'яўляецца выключэннем і матэрыял з Асаўца 2, ён звычайна шэра-рудаваты. На некаторых паверхнях бакавінак, асабліва ўнутраных, захаваўся пласт нагару ад падгарэлай ежы, месцамі таўшчынёй да 2 мм. На больш-менш чыстых участках можна меркаваць, што першапачаткова большасць пасудзін мела прыгожы светла-шэра-жаўтавы колер.

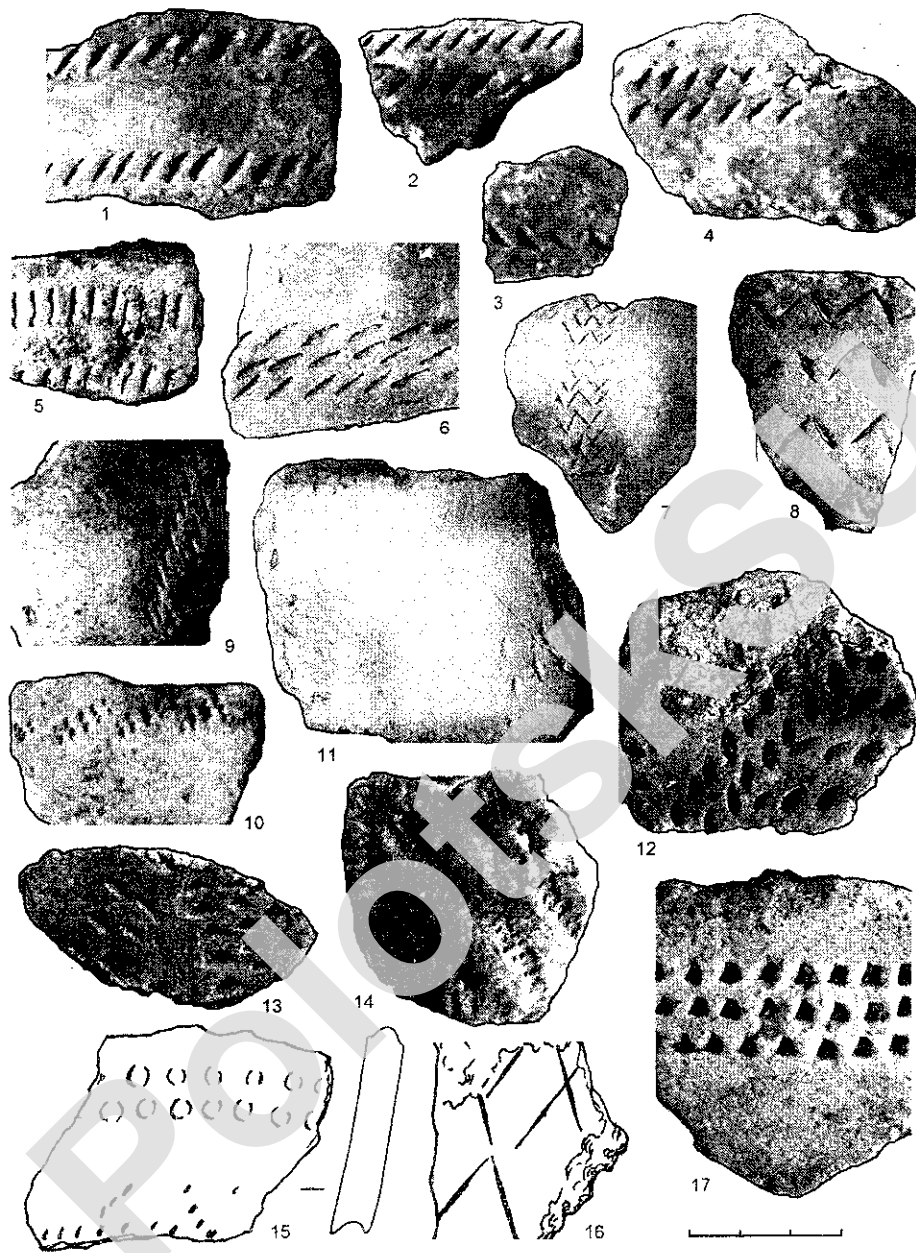

Мал. 4. Асавец 2. Венцы посуду ўсвяткай культуры

Падрыхтоўка глінянага фармавачнага цеста з адпаведнымі дамешкамі, лепка посуду, яго аздабленне і сушка былі справай працаёмкай і карпатлівай. Таму гліняныя вырабы берагліся, а пры пашкоджанні рамантаваліся – звязваліся з дапамогай шнуркоў і бяросты. Пра гэта сведчаць прасвідраваныя па-сухому рамонтныя адтуліны на краях чарапкоў.

Знешнія паверхні посуду аздабляліся штампаванымі ўзорамі, часам лінейнымі нарэзкамі (мал. 4, 5, 6). Сярод элементаў арнаменту дамінуюць насечкі – больш 90 % (мал. 4, 5). Яны звычайна сярэдніх памераў (1 – 1,5 см), аднак даволі шмат маецца дробных, сустракаюцца і доўгія, а таксама семечкападобныя. Некаторыя насечкі даволі шырокія і нагадваюць адбіткі лінейнага штампа з закругленымі канцамі. Вусевыя адбіткі і насколы займаюць 3 – 4 %. Апошнія даволі разнастайныя – падтрохкутныя, квадратныя,

іголкавыя, аморфныя, як кароткія насечкі і нават капытковыя. Ямкавыя і прачэрчаныя лінейныя элементы адзінкавыя. Ямкі неглыбокія і невыразныя, прачэрчаныя лініі вузкія або шыракаватыя.

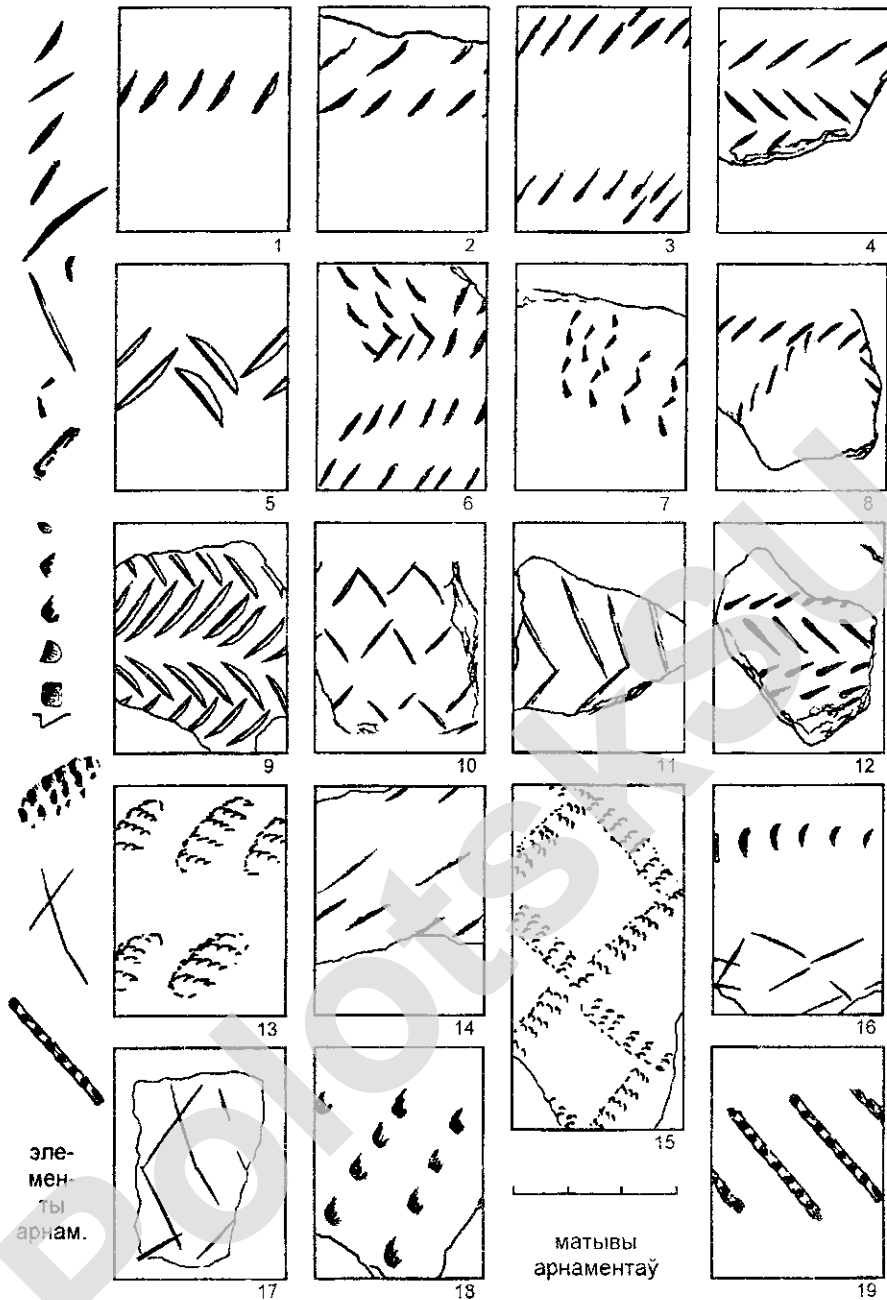

Мал. 5. Асавец 2. Арнаменты бакавінак посуду

Большасць элементаў наносілася нахіленым арнаменцірам у адступаючай «скорапіснай» манеры. Пераважная большасць насечак скошана ўправа. Зусім мала іх вертыкальных або косых улева. Гэта звязана, мабыць, з дамінуючай праварукаскою арнаментальшчыц.

Што датычыць краю венцаў, то ён заўсёды меў арнаментальную – на плоскім або плаўным скосе (гл. мал. 3, 4). Калі ж край быў тонкі, пояс аздаблення змяшчаўся на яго ўнутраны край. Часам такое назіраецца і пры патоўшчаным краі. Венца звычайна мела тыя ж элементы арнаменту, што і корпус пасудзіны. Падобны характар аздаблення краю венца – адна з культуравызначальных рысаў усваяцкай керамікі.

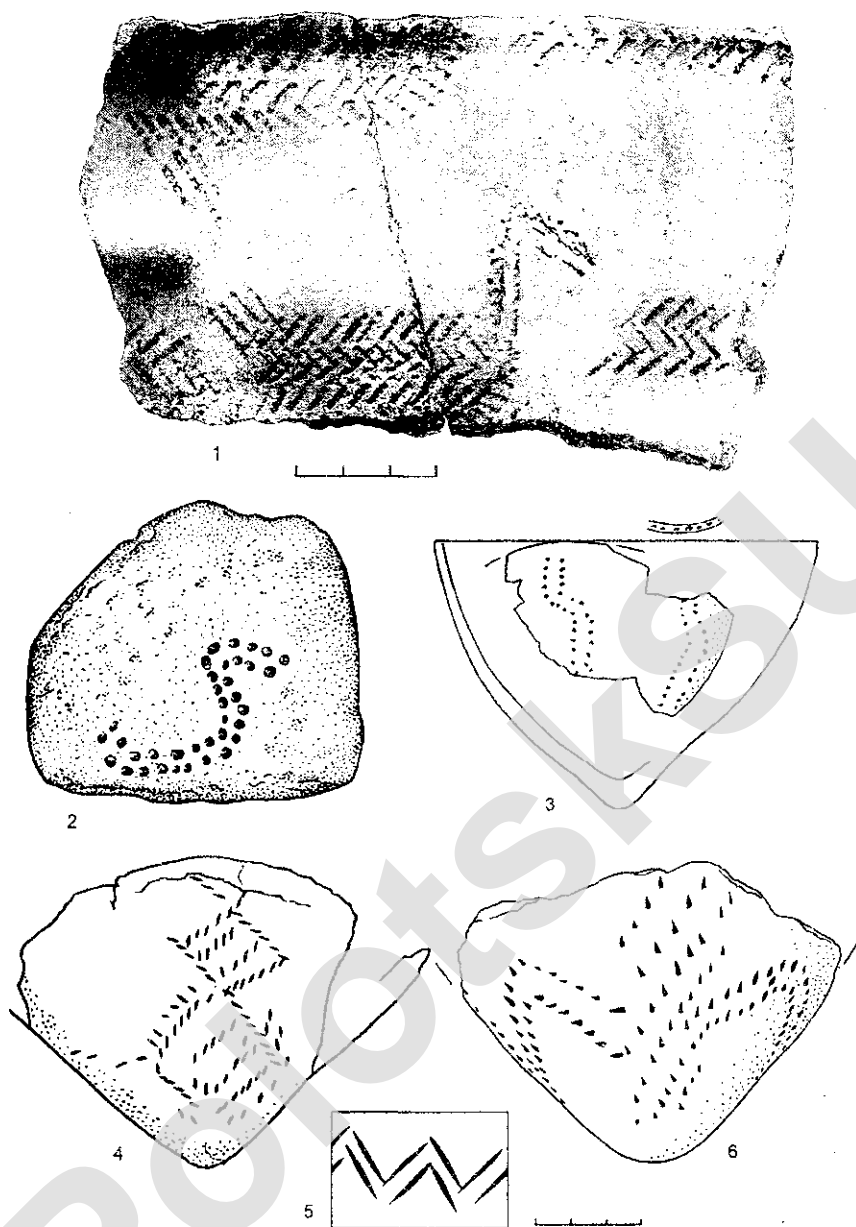
Арнаментальныя матывы на кераміцы звычайна разрэджаныя і ўтвараюць адзінкавыя, здвоеныя, або, значна радзей, шматрадныя гарызонтальныя паясы, часам толькі пад краем венца (мал. 6). У некаторых выпадках паскі элементаў накіраваны коса або вертыкальна, нават перасякаюцца, утвараюць замкнутыя зоны. Частка пасудзін увогуле пазбаўлена аздаблення.

Мал. 6. Асавец 2. Матывы арнаменту

Ідучы за даволі распаўсюджанай традыцыяй называць кераміку па арнаментальных элементах (грабеньчатая, грабеньчата-накольчатая, грабеньчата-ямкавая, ямкава-грабеньчатая і г.д.), яе можна было б назваць насечкавай, або насечкава-накольчатай. У той жа час звяртае ўвагу амаль поўная адсутнасць (дolí праэнта) грабеньчатых адбіткаў, што не знаходзіць пакуль што тлумачэння. Справа ў тым, што на ўсвяцкай кераміцы з паселішчаў Нарацкіх азёр, якія ўяўляюць заходнюю перыферыю культуры, грабеньчатыя элементы маюцца. Ёсць яны і на ўсвяцкіх азёрах паўднёвай Пскоўшчыны, хоць і займаюць там другое месца пасля насечак [4, с. 19].

Адметнасць арнаментальнай ўсвяцкай керамікі Крывінскага тарфяніка – стылізаваныя выяўленчыя матывы (мал. 7) [5]. Яшчэ ў канцы 50-х гадоў мінулага стагоддзя на керамічным чарапку з Крывіны 1 быў заўважаны абрыс качкі, гравіраваны ямчатымі наколамі (мал. 7: 2). У 2006 годзе ў у Асаўцы 2 знойдзены абломак гаршчэчка, аздобленага цудоўнымі фігурамі плавучых на хвалях качак (мал. 7: 1); у 2007-м выяўлены развал невялікай пасудзіны з схематычнымі выявамі змей у выглядзе характэрных лукатак з кароткіх насечак (мал. 7: 3).

Мал. 7. Крывінскі тарпанік. Выяўленчыя элементы на керамцы:

1, 2 – выявы качак; 3 – выявы змей; 4 – ромбы; 5 – лукаткі; 6 – разетка лістоў чыліма

Для нас сённяшніх арнаменты на неалітычнай керамцы маюць найперш эстэтычную вартасць. Але для тагачасных людзей яны напauняліся магiчным сэнсам. Стылізаваныя ж выявы неслі глыбiнны сакральны змест, адлюстроувалi тагачасны светапогляд. Так, выявы птушак i яек, паказаных рамбiчнай формай, фiксавалi мiф аб стварэннi сусвету з яйка, знесенага чароўнай качкай. Гарызантальныя паясы з адрэзкаў кароткiх лукатак, або гарызантальныя лукаткі маглі ўвасабляць першапачатковую водную стыхію. Вертыкальныя паясы лукатак паказвалi вобраз змея, важнага персанажа старажытных вераванняў.

Што ж магло прывесці да заняпаду (або трансфармацыi) нарвенскай культуры на Крывiнскiм тарпанiку i ўсталявання тут культуры ўсваяцкай?

iстотныя клiматычныя змены парушалi, часам катастрафiчна, экалогію i маглі мець драматычныя наступствы для iснавання пэўных калектываў. Засухi пачатку субатлантыку (каля 5 тыс. гадоў назад) выклікалі абмяленне i змяншэнне памераў азёр. Гэта прывяло да збяднення рыбных запасаў i, адпаведна, праблем у iснаванні калектываў, арыентаваных найперш на рыбалоўства. «Культурны кансерватызм» слабеў i яны рабiліся больш успрымальнымi да навацый, што нярэдка вяло да культурных трансфармацый. У асаблiва неспрыяльных умовах калектывы змяншалiся колькасна i не маглі эфектыўна супраць-

стаяць суседзям. І наадварот, іншыя супольнасці па нейкіх прычынах больш паспяхова адаптаваліся да кліматычных змен і пачыналі пашыраць свой арэал. Калі разглядаць канкрэтна сітуацыю ў Крывінскім мікрарэгіёне, то заўважана, што ў пачатку суббарэала старажытнае возера адступіла ад ранейшых берагоў і квiтнеўшае ў раннім неаліце паселішча Асавец 4 апынулася адрэзаным ад вады шырокай стужкай балацівіны. Жыхары, носьбіты нарвенскай культуры, вымушаныя былі шукаць новыя месцы для пасялення. Гэты працэс адлюстроўваюць знаходкі адзінаквых фрагментаў нарвенскага посуду ў самым нізе культурнага пласта помніка Асавец 2. Аднак на прыкладзе апошняга бачна, што далейшае развіццё мікрарэгіёна, як і ўсяго Паазер'я ў цэлым, адбываецца ў рэчышчы новай, усвяцкай культуры.

У пачатку таго ж суббарэала на поўнач Беларусі з Усходняй Латвіі, дзе яны з'явіліся каля 5250 гадоў назад [6, с. 74] пачынаецца пранікненне носьбітаў культуры грабенчата-ямкавай керамікі. Іх рух адбываецца шырокім пясам паміж Нарачанскімі і Лепельскімі азёрамі, затухаючы перад узбярэжжам Віліі. Аднак пэўныя ўплывы знаходнікаў адчуваліся ажно ў верхняй частцы Бярэзіны Дняпроўскай (стаянка Зацэнне ў Лагойскім р-не). Перасяленцы з усходняй Прыбалтыкі ўступалі ў нейкія кантакты з прадстаўнікамі мясцовага нарвенскага насельніцтва, пра што сведчыць з'яўленне, напрыклад на Нарачкіх азёрах, выразнай гібрыднай керамікі.

Тыповай грабенчата-ямкавай керамікі пакуль не знойдзена на Крывінскім тарфяніку. Але, на думку аўтара, частку сваіх адметных рысаў посуд усвяцкай культуры атрымаў менавіта ад знаходнікаў з поўначы – шлёмападобнасць формы, гладкасценнасць, марфалогію венцаў і іх арнаментцыю, пашырэнне вусеневых узораў, выявы качак.

Прадстаўнікі культуры грабенчата-ямкавай керамікі традыцыйна лічацца продкамі прыбалтыйскіх фінаў [7, с. 339]. Этнічную ж прыналежнасць носьбітаў усвяцкай культуры акрэсліць цяжка. Сфармаваная на нарвенскім субстраце, яна, верагодна, мела сінкрэтычны характар, набыўшы ад прафінскіх знаходнікаў пэўныя рысы матэрыяльнай і духоўнай культуры, а таксама мовы. Пра гэта можа сведчыць тое, што ў арэале ўсвяцкай культуры знаходзяцца старажытныя фіна-угорскія тапонімы кшталту Вера, Вераца, Верачата і інш. (гл. мал. 2).

Фармаванне ў другой палове III тыс. да н.э. на Падзвінні паўночнабеларускай культуры з моцнымі кампанентамі культур верхнедняпроўскай і шнуравой керамікі спыніла далейшую «фінаізацыю» нашага Паазер'я, канчаткова павярнуўшы яго ў індаеўрапейскае этнакультурнае рэчышча.

Кераміка ўсвяцкай культуры – гэта нашы вавілонскія гліняныя таблічкі з гравіраванымі пісьмёнамі. Праўда, яны не зафіксавалі дат, імёнаў герояў і нейкіх канкрэтных гістарычных падзей. Але лаканічныя стылізаваныя выявы-піктаграмы на сценах гліняных пасудзін з Крывінскіх стаянак – захаваныя на вякі і тысячагоддзі ўяўленні тагачаснага чалавека пра навакольны свет і яго месца ў ім.

ЛІТАРАТУРА

1. Чернявский, М.М. Археологические культуры Кривинского торфяника / М.М. Чернявский // Древности Подвинья: исторический аспект. – СПб., 2003. – С. 94 – 98.
2. Чернявский, М.М. Неолит северо-западной Белоруссии: автореф. ... канд. ист. наук / М.М. Чернявский. – Минск, 1971. – 20 с.
3. Микляев, А.М. Памятники каменного века и периода бронзы в бассейне верхнего течения Западной Двины: автореф. ... канд. ист. наук / А.М. Микляев. – Л., 1971. – 24 с.
4. Микляев, А.М. Каменный – железный век в междуречье Западной Двины и Ловати / А.М. Микляев // Петербургский археологический вестник. – СПб., 1994. – № 9. – С. 7 – 39.
5. Чарняўскі, М.М. Выявы птушак на кераміцы ў першабытнай культуры Беларусі / М.М. Чарняўскі // Acta Archaeologica Albaruthenica. – 2008. – Vol. III. – С. 67 – 76.
6. Лозе, И. Мезолит и неолит на территории Лубанской низины // Древности Подвинья: исторический аспект / И. Лозе. – СПб., 2003. – С. 71 – 83.
7. Янитс, Л.Ю. Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайгы (Эстонская ССР) / Л.Ю. Янитс. – Таллин, 1959. – 380 с.